

Относно фразеологичната вариантност

Райна Холанди (Благоевград)

В статията предложени критерии, определящи явление фразеологическа вариативност в плане сопоставления английския и българския език. При анализе се вземат предвид два аспекта на тази лингвистическа проблема, а именно: вариативност по отношение на парадигматика (формална и семантика) и окказионална вариантност (вставка и деформация).

The article sets the criteria for defining the phenomenon of phraseological variation contrastively in English and Bulgarian. The analysis is performed bearing in mind the two aspects of this linguistic problem, namely the variation concerning the paradigm (formal and semantic) and occasional variation (insertion or deformation).

Ключови думи: фразеологическа вариантност, нормативна фразеологическа вариантност, окказионална фразеологическа вариантност

Повечето фразеологични единици (ФЕ) в английския и в българския език имат способността да изменят формата си при употреба в речта и въпреки че компонентите им не притежават пълна парадигма (те са дефективни), промени все пак настъпват. Много малка част от тях имат застинала форма и не допускат никакви изменения в структурата си. Колкото по-прозрачно и разбираемо е значението на компонентите на една ФЕ, толкова по-изменяема е единицата. Явлението вариантност във фразеологията и съществуващите теории и гледни точки по въпроса са изследвани от Т. Федуленикова (Федуленикова 2005), а за българската фразеология – от С. Спасова-Михайлова (Спасова-Михайлова 1963; 1978). По отношение на вариантността на ФЕ в английския език Фернандо (1996: 32) прави следните изводи:

Idioms in reality range from non-literal multiword expressions characterized by both invariance and restricted variance, semi-literal multiword expressions that are both invariant and variant, and right down to literal multiword expressions that are invariant or have a restricted variance...

Под *вариантност* се разбират промените, които настъпват във ФЕ, засягат граматичната форма (*морфологична и синтактична вариантност*), лексикалната

състав (*лексикална вариантност*) или водят до количествени промени в състава (*квантитативна вариантност*). Значението при ФЕ варианти остава непроменено. А. Кунин дефинира вариантите на ФЕ по следния начин:

Фразеологические варианты – это разновидности фразеологической единицы по качеству и количеству значений, стилистическим и синтаксическим функциям и имеющие общий лексический инвариант при частично различном лексическом составе или различающиеся словоформами или порядком слов (Кунин 1970: 62).

Подобно третиране на проблема вариантност се открива и при В. Кювлиева относно *устойчивите сравнения*:

Това са разновидности на УС, частни случаи на проявление на изходната, инвариантната форма на УС, които остават семантично и функционално тъждествени (Кювлиева 1986: 36).

При разглеждането на вариантността в съпоставителен план Ю. Долгополов въвежда понятието *междуетникова вариантност*:

Эквивалентность разноязычных ФЕ, из которых хотя бы одна имеет варианты, можно условно рассматривать как междуетниковую инвариантность этих единиц на лексико-семантическом, лексико-морфологическом, синтаксическом и семантическом уровнях структуры языка (Долгополов 1973: 12).

Към това явление трябва да се подхожда много внимателно и с определени условности, защото съществуването и определянето дори на еквивалентни ФЕ в два различни езика е спорен въпрос. Затова вариантността при ФЕ трябва да бъде ограничена само в пределите на една езикова система.

За да се изясни по-добре явлението *вариантност при ФЕ*, трябва първо да се направи разграничение между вариантност и синонимия. При *вариантността* става замяна на един или няколко компонента от ФЕ, без да се нарушава значението. Обикновено вариантите на ФЕ са тъждествени по качество и количество на значенията, по синтактични и стилистични функции, имат общ лексикален инвариант при частично различен състав. Образът, залегнал в основата на вариантите, е един и същ.

Синонимните ФЕ имат различна форма, различен компонентен състав, основани са на различни образи. Те могат да се различават по стилистична принадлежност и по емоционална наситеност, да изразяват различни отсенки, нюанси на значението, но всъщност да притежават общо значение.

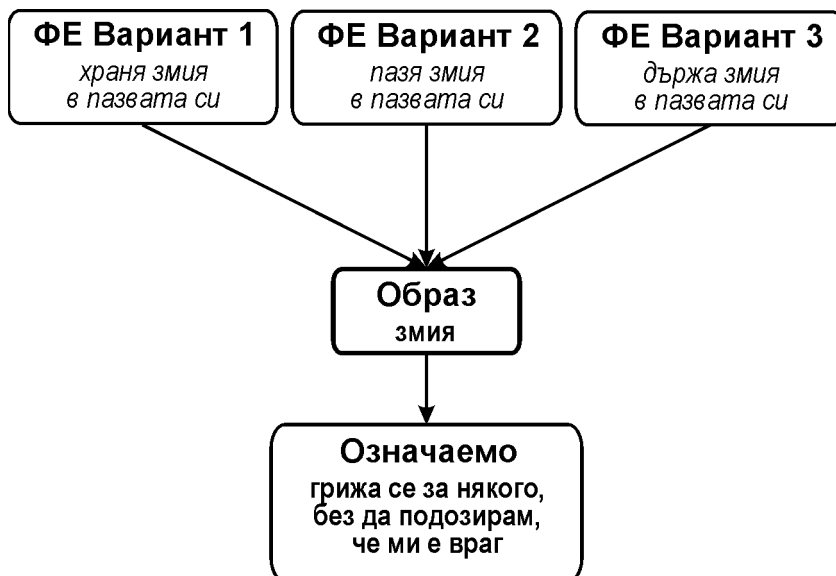
Тази разлика между ФЕ варианти и ФЕ синоними може да се изрази графично (Фигура 1, с. 7).

При ФЕ синоними става въпрос за различни ФЕ, но с близко значение (имам (нося) пилешко сърце, страхлив (плашлив) като <гърмян, пушнат> заек), а при вариантите – за една и съща ФЕ (храня змия в пазвата си, пазя змия в пазвата си, държа змия в пазвата си). Семантичният критерий е водещ при разграничаването на ФЕ синоними и ФЕ варианти.

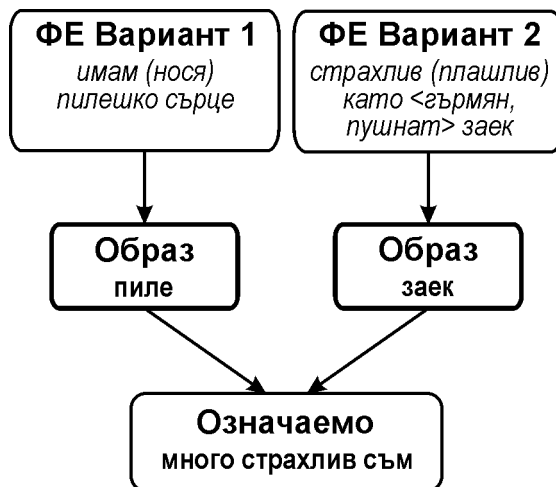
А. Кунин предлага показателите за разделнооформеност на английските ФЕ да се разделят на два вида – *узуални* (езикови норми, проявяващи се в речта) и *оказионални* (вмъкване на свободни елементи, добавяне и др.) (Кунин 1970).

Тези термини се въвеждат за първи път от Х. Паул, който ги свързва с лексикалното ниво на лингвистичен анализ и говори за узуално и оказионално значение.

Вариантност на фразеологичните единици

Синонимия на фразеологичните единици

Фигура 1

Под узуално авторът разбира речниковото, обществено закрепилото се и принадлежащо на езиковата система значение, докато оказионалното значение представлява конкретна актуализация на узуалното в индивидуалния речев акт (Паул 1960). Това разделение е възприето и в настоящето изследване.

1. Узуални показатели за вариантност на фразеологичните единици

1.1. Морфологична вариантност на фразеологичните единици

1.1.1. Изменение на глагола

Такова изменение се наблюдава при глаголните ФЕ и се изразява в промяна на граматичното време и вида:

Present Progressive: Of course she's feeling quite well. *She's eating like a wolf* (W. S. Maugham)¹.

Past simple: They both *ate like wolves* and fell asleep.

Past progressive: She couldn't understand why she failed to gain weight when she *was eating like a wolf*.

Future: If you worry or excite your brain you *will begin to eat like a wolf* and become as fat as a pig by a quick fire.

Минало свършено време: И двамата *се наядоха като вълци*, а после заспаха дълбок сън.

Минало несвършено време: Тя не можеше да разбере защо не качваше килограми, въпреки че *ядеше като вълк*.

Минало неопределено време: Иван се срамуваше, че *е ял като вълк* и днес не посмя да докосне храната.

Бъдеще време: От днес момчето се зарече, че *ще яде като вълк* и ще надмине на ръст всички деца от детската градина.

1.1.2. Изменение на съществителното име

Обикновено ако съществителното име от изречението е употребено в множествено число, то и съществителното име от състава на ФЕ е в множествено число.

sweat like a pig:

We were *sweating like pigs* (W. S. Maugham).

<as> playful as a kitten:

He stroked his smooth face and looked with curiosity at his large young hands. They were *as playful as kittens* (W. S. Maugham).

мълча (млъквам / млъкна) *като риба* – „мълча извънредно много“:

Човекът ... говореше високо ... *мълчаха като риби* хората ... та гласът отзвняваше чисто (В. Мутафчиева).

1.2. Синтактична вариантност на фразеологичните единици

Синтактичната вариантност при ФЕ се изразява най-често чрез инверсия в словореда с цел емпфаза:

разигравам като маймуна някого:

Кретени такива! – дереше гърло Вичо ... *Като маймуни ни разигравате*. Аз на тоя директор ще му науча адреса и ще му подпаля къщата (Й. Попов).

¹ Всички примери от литературни източници за български език са взети от Кювлиева (1986); Ничева и др. (1974); Ничева (1993). Примерите за английски език са взети от Куинин (1984) и Ракъджиев, Илиева (1995).

Синтактична вариантност се наблюдава и при различните видове трансформации от чисто граматично естество:

die a dog's death (a dog's death) – *die like a dog*

serpentine wisdom – the wisdom of the serpent

за (заради) *бълхата изгарям юргана* – за (заради) *една бълха юргана изгарям*

бълха не ме хане – и *бълха не ме хане (щипе)* – бълха ме ухапа

Какво има на такъв човек да подари някое и друго пособие? ... И бълха няма да го ухапе, ако рече да хвърли няколко хилядарки (Ст. Чилингиров).

– Не половин, ами и две коли слама да натовариш, пак не е голяма работа. На текезесето нищо няма да му стане, и бълха не го щипе, дето е речено (В. Чертовенски).

1.3. Лексикална вариантност на фразеологичните единици

Докато морфологичната и синтактичната вариантност засягат формалните характеристики на ФЕ, лексикалната вариантност, освен върху формата, се отразява и върху значението:

be on (get on, mount, ride) one's (the) high horse

nourish (cherish) a viper (serpent) in one's bosom

<as> *bold* (brave) as a lion

<as> *obstinate* (stubborn) as a mule

<as> *crazy* as a loon (a coot)

имам (нося) *пилешко сърце*

надут като *пуйка* (пуйка)

слаб (тънък) като *комар*

Лексикалната вариантност обикновено се постига чрез синонимна замяна на компонентите. В посочените по-горе примери прилагателните имена *bold* и *brave*, *obstinate* и *stubborn*, *слаб* и *тънък* са синоними. Р. Глезер нарича лексикални варианти от този вид „контекстуални синоними“ (Глезер 1998: 130).

А. Кунин прави следния извод относно лексикалната замяна при ФЕ:

„... слова-заменители всегда ограничены узким кругом“ (Кунин 1970: 99).

Подобно е мнението и на С. Спасова-Михайлова:

Лексикалната замяна между компонентите им е пак ограничена и в известен смисъл устойчива, тъй като се възпроизвежда наготово в границите на дадени вариации, а не може свободно да бъде избирана (Спасова-Михайлова 1978: 134).

В. Жуков обръща внимание и на ограничеността на образа:

В строе фразеологизмов с варьируемым составом компонентов взаимодействуют эти две тенденции – тенденция к постоянству лексического состава и тенденция к видоизменению его. В результате такого взаимодействия варьирование компонентов в структуре фразеологизмов определенным образом ограничено (Жуков 1978: 104).

Лексикалната замяна наистина не е случайна. Тя е утвърдена в езиковата практика и вариантите на една ФЕ са също устойчиви ФЕ. Синонимната замяна е ограничена и тя не става между всички синоними от един синонимен ред, а за-

сяга само някои от синонимите. Не може да се замени в случая прилагателното име *слаб* или *тънък* с *мършав*. Например, *мършав като комар* е свободно словосъчетание. Затова В. Жуков въвежда критерия за взаимозаменяемост на лексикалните варианти на ФЕ във всички контексти:

Словесные видоизменения, происходящие в рамках одной и той же синтаксической конструкции и не вносящие каких-либо смысловых оттенков в содержание фразеологизма, называют лексическими вариантами фразеологизма. От фразеологизмов (однозначных или многозначных), охваченных явлениям вариантности, требуется полную взаимозаменяемость в любых контекстах. Иными словами, соответствующие фразеологизмы обладают тождественной сочетаемостью (Жуков 1978: 103).

1.4. Квантитативна вариантност на фразеологичните единици

В състава на ФЕ често присъстват факултативни компоненти, т. е. незадължителни. В английския език например във ФЕ като *<as> mad as a hatter = mad as a hatter* първият сравнителен съюз *as* се явява факултативен, т. е. ФЕ може да бъде употребена и без него. Вторият съюз винаги е задължителен. Например:

Garry: If ever that young man rings up again, get rid of him at all cost. He's *as mad as a hatter* (N. Coward, „Present Laughter“, act I).

„You can't talk to him, said uncle Rodney“.

„*Mad as a hatter*“ (S. B. Priestley, „Three Men in New Suits“, ch. 5).

ФЕ с нееднакъв брой компоненти, които се образуват чрез прибавянето или съкращаването на лексеми в техния състав, се наричат *квантитативни варианти*. В английския език всички компаративни ФЕ с първи компонент прилагателно име имат квантитативни варианти. В българския език броят на ФЕ с факултативни компоненти не е толкова голям. Например:

*страхлив (плашлив) като <гърмян> заек*².

2. Оказионални показатели за вариантност на фразеологичните единици

Поставен в различни комуникативни условия, в личния или обществен живот, в условия на враждебност или приятелство, човек е принуден да прибегне към употребата на силно експресивно езиково средство, за да аргументира по-добре речта си. Обикновено в такива ситуации се прибегва към съществуващия вече „арсенал“ от готови ФЕ, като в същото време се наблюдава изразена тенденция на обновление на стилистическите езикови средства. Резултат от такова обновление са и *оказионалните ФЕ*. Във връзка с нетипичността на подобни изменения Круз (1986: 38) пише:

It is interesting that although idioms consist of more than one word, they display to some extent the sort of internal cohesion that we expect of single words. For instance, they typically resist interruption and re-ordering of parts.

3. Хованска определя следните комуникативни условия, които влияят на употребата на оказионални фразеологизми:

² За означаването на факултативните елементи са използвани ъглести скоби <...>.

1. Комуникативната сфера, т. е. човешката дейност (обществена, лична или професионална);

2. Ситуативната специфика на речевия акт (обстановката, в която протича речевият акт – официална, делова, непринудена; отношенията между комуникантите; материалното присъствие или отсъствие на предмета на речта);

3. Социален, културен и психологичен тип на събеседника и неговите фоновни, предишни знания;

4. Комуникативната цел на говорещия (Хованска 1984: 224).

Такава оказионална вариантност при употребата на ФЕ в езиковедската литература е известна като индивидуално-авторска (Леонидова 1970; Мокиенко 1977; Кювлиева 1986), а някои автори използват термина „двойна актуализация“ (Кунин 1974; Хованска 1984: 270–279).

Двойная актуализация – это стилистический прием, основанный на двойном восприятии: на обыгрывании значения фразеологической единицы и буквального значения одного, двух или трех ее компонентов (Кунин 1974: 13).

Резултатите от такова вариране са силно експресивни ФЕ, които имат кратък период на съществуване, а в повечето случаи са регистрирани еднократно. В това отношение оказионализмите се доближават по функция с характеристиките на игрословиците (Пенчева 1980; Хованска 1984: 278; Алексиева 2004; Стаменов 2007).

Различават се три вида оказионални изменения: *вмъкване* в състава на ФЕ на свободни елементи, *деформация* и *добавяне* на свободни елементи към края или началото на ФЕ³.

2.1. Вмъкване или „вклиняване“ на свободни елементи към фразеологичните единици

Такова вмъкване на свободни елементи не нарушава структурата на ФЕ, не води до никакви изменения, а само уточнява, усилва или отслабва значението. Например:

strut (or swell) like a turkey-cock:

They all *swelled* into madam's drawing room *like so many turkey-cocks*. (A. Trollope, „Barchester Towers“, ch. 39)

В това изречение вмъкнатата част *so many* подсилва значението на ФЕ без да нарушава или променя структурата ѝ. Допълнително подсилване тук придава и употребата на множественото число на съществителното име.

make a beast of oneself:

But what sort of life is it you're living? Swilling round with a waster like Barney Brennan – making *as much of* a beast of yourself *as you can*? (K. S. Prichard).

take the bull by the horns:

Slight discussions took place, Inspector. Oliver said, *taking the bull by its humiliating horns*, on the matter of the Prince of Wales's casting vote.

влачим се (точим се) като свински черва:

– А гледай ги тук как *се влачат по пътищата като свински черва* чак до

³ Вж по този въпрос Чернишева (1977: 34–2).

някое си време. Разпусната работа (Кр. Кръстев).

2.2. Деформация на фразеологичните единици

Деформацията на ФЕ засяга измененията в лексемния състав или измененията в структурата им. Такива изменения се срещат значително по-рядко и винаги са съпроводени с изменение на значението на ФЕ.

to grin like a Cheshire cat:

Mrs Madvig: „But don't stand there *ogling me like a Cheshire cat*. You make me nervous“.

вървя като буболечка:

Разшавах се горе и един тръгна към село за въже. Ала да знаеш само как вървеше. *Ба-авно като буболечка* (Н. Хайтов).

2.3. Добавяне на свободни компоненти в началото или края на фразеологичните единици

2.3.1. Добавяне на елементи в началото на фразеологичните единици

go ape for someone, something:

When they get away from their customary urban environment many of them *tend to go ape* (Кунин 1984).

2.3.2. Добавяне на елементи в края на фразеологичните единици

cook one's own goose:

If you worry or excite your brain ... you *will cook your own goose by a quick fire* (Ch. Reade).

червен като рак:

Той [Коев] бе симпатичен, рус, с *червено като рак лице* и сини очи (Д. Димов).

Вариантността при ФЕ най-общо може да се определи като узуална (нормативна) и okazjiонална. Узуалната вариантност произтича от нормите на езика и в голяма степен се изисква от контекста. Докато основната характеристика на okazjiоналната вариантност е нарушаване на установените норми и граници, неочакваност, непредсказуемост. Тя е резултат от индивидуално-авторско решение с цел постигане на силно емоционална реакция, която се базира на интелектуалните способности на читателя. Оказионализмите ФЕ са с кратък период на съществуване и обикновено има много малка вероятност да се превърнат в нормативни, фиксирани единици.

Библиография

- Алексиева 2004: N. Alexieva. Punning on Anglicisms – a Manifestation of Linguistic Ingenuity. – *Съпоставително езикознание*, 2004, № 2, 36–41.
- Глезер 1998: R. Gläser. The Stylistic Potential of Phraseological Units in the Light of Genre Analysis. – In: A. Cowie (ed.). *Phraseology: Theory, Analysis, and Applications*. Oxford: Clarendon Press, 1998, 125–143.

- Долгополов 1973: Ю. Долгополов. *Сопоставительный анализ соматической фразеологии – на материале русского, английского и немецкого языков*. [Автореферат.] Казань, 1973.
- Жуков 1978: В. Жуков. *Семантика фразеологических оборотов*. Москва: Просвещение, 1978.
- Круз 1986: D. A. Cruse. *Lexical Semantics*. Cambridge: CUP, 1986.
- Кунин 1970: А. Кунин. *Английская фразеология*. Москва: Высшая школа, 1970.
- Кунин 1974: А. Кунин. Двойная актуализация как понятие фразеологической стилистики. – *Иностранные языки в школе*, 1974, № 6, 13–17.
- Кунин 1984: А. Кунин. *Англо-русский фразеологический словарь*. Москва: Русский язык, 1984.
- Кювлиева 1986: В. Кювлиева. *Устойчивите сравнения в българския език*. София: БАН, 1986.
- Леонидова 1970: М. Леонидова. Индивидуално използване на фразеологичните единици в езика на писателя. – *Известия на Института за български език*, 19, София: БАН, 1970, 483–491.
- Мокиенко 1977: В. Мокиенко. Вариантность фразеологии и проблема индивидуально-авторских фразеологических единиц. – В: *Современная русская лексикография*. Ленинград: Наука, 1977, 19–26.
- Ничева и др. 1974: К. Ничева, С. Спасова-Михайлова, Кр. Чолакова. *Фразеологичен речник на българския език*. София: БАН, 1974.
- Ничева 1993: К. Ничева. *Нов фразеологичен речник на българския език*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1993.
- Паул 1960: Г. Пауль. *Принципы истории языка*. Москва: Издательство иностранной литературы, 1960.
- Пенчева 1980: M. Pencheva. The Importance of one 'minor' process of word-formation. – In: *English Studies*. Vol. 1. Sofia: Sofia University Press, 1980, 211–223.
- Ракъджиев, Илиева 1995: Р. Ракъджиев, Л. Илиева. *Английско-български фразеологичен речник*. София: Маг – 77, 1995.
- Спасова-Михайлова 1963: С. Спасова-Михайлова. Фразеологични варианти и фразеологични синоними в българския език. – В: *Славистичен сборник*. София: БАН, 1963, 235–249.
- Спасова-Михайлова 1978: С. Спасова-Михайлова. Пътища за създаване на фразеологични варианти. – В: П. Пашов (ред.). *Въпроси на българската лексикология*. София: Народна просвета, 1978, 133–145.
- Стаменов 2007: Х. Стаменов. Телескопия в българското словообразуване. – А. Багашева (ред.). *За човека и езика. Сборник посветен на 60-годишнината на проф. М. Пенчева*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2007, 225–231.
- Федуленкова 2005: Т. Федуленкова. Фразеологическая вариантность как лингвистическая проблема. – *Вестник ОГУ*, 2005, № 4, 62–69.
- Фернандо 1996: С. Fernando. *Idioms and Idiomaticity*. Oxford: OUP, 1996.
- Хованская 1984: З. Хованская. *Стилистика французского языка*. Москва: Высшая школа, 1984.
- Чернишева 1977: И. Чернишева. Актуальные проблемы фразеологии. – *Вопросы языкознания*, 1977, № 5, 34–42.

e-mail: holandi@abv.bg